

DUSMENŲ SAKMĖS

LINA BALČIŪTĖ

1988 – 1989 m. Vilniaus universiteto kraštotyrininkai surengė porą ekspedicijų į Trakų rajono Dusmenų apylinkę. Be kitos tautosakinės ir etnografinės medžiagos, užrašyta ir pluoštelis sakmių (apie 30). Tai nėra daug, bet ir iš jų jau galima šį tą spręsti apie šio įdomaus pasakojamosios tautosakos žanro gyvavimą tame krašte. (Straipsnyje daugiausia remiamasi medžiaga, esančia rinkinyje LTR 6126.)

Užrašytosios Dusmenų sakmės visos yra mitologinės. Jos įdomios dėl keleto ypatybių. Nors dauguma siužetų gerai žinomi, užfiksuoti J. Balio „Pasakojamosios tautosakos motyvų kataloge“¹ (toliau – BILPK), svarbi yra sakmių meninė forma, pateikimas, aiškiai liudijantis šiame krašte išlikus dar gyvą mitinę žmonių pasaulėjautą. Įdomu ir tai, kad jos sekamos toli gražu ne apie visas mitines būtybes – pavyko užrašyti tik sakmių apie velnius, burtininkus ir laumes. Graži ir gyva daugelio sakmių tarmė.

Populiariausias Dusmenų mitologinių sakmių veikėjas – velnias. Užrašyta sakmių apie įvairiausias nuotykius su velniais bei vaidenimąsi (BILPK 3420, 3440). Velnias jose dažnai pasirodo regimu pavidalu – kaip „ponaitis“ („kostiumas juodas, lazdukė stiklinė“), prikimba prie keliaujančiųjų ir krečia jiems visokias išdaigas, bando nuvilioti nuo kelio, atimti vadeles, paklaidinti. Juo pavyksta nusikratyti, atsitiktinai šūktelėjus: „Vajėzus Marija, prisėmiau batus!“ ar pan. Bet kartais susidūrusiam su šia mitine būtybe žmogui tenka rimtai susigrumti: vienoje sakmėje žmogus prilupęs velnią „ponaitį“ ir pagrasinęs užvesti pakelės trobon „pačystyti“ – tik tuomet tas dingęs.

Užrašyta ir tiesiog klasikinė sakmė apie „velnių veseilį“ (BILPK 3277: „Muzikantas pasikorėlės vestuvėse“). Prie išgėrusio žmogaus pristojęs ponaitis nusitempia jį į vestuves, ir šis ten pamato savo tarnaitę – velnių nuotaką. Rytą žmogus pabunda vidury raisto (arkliui vietoj avižų – skruzdėlynas, jam vietoj pagalvės – krūmas), o grįžęs namo, randa tarnaitę pasikorusia. Sakmėje plačiai vaizduojamos pačios vestuvės, gyvai perpasakojamas dialogas su velniu.

Velnias krečia ir kitokius „zbitkus“: įsilindęs tarp vestuvininukų, siundo juos muštis, girtiems važiuotojams pakiša baroną, kuris, parvežus namo, virsta

kelmu (BILPK 3301). Velnias, nakčia po tvartą jodas ūkininko arklį (BILPK 3683), vadinamas *alčiuku*. Esąs netgi priežodis: „Kiba alčiukas jodė mano šitų arklį, kad va tokis suvargytas“. Sakmėje nurodomas savotiškas būdas, kaip nuo jo apsiginti: „Žmogaus mėšlu aptepec arklį tį, kur jisai sėdzi“.

Šios mitinės būtybės populiarumą rodo ir tai, kad Dusmenų sakmėse velnių veikimu laikomi visokie paslaptingi įvykiai, kurių kaltininkas nežinomas: gąsdinimas, keisti miško garsai ar, sakysim, po nakties šiaudais surištos karvės kojos.

Aišku, čia susiduriame su krikščionybės įtaka: bet kokios nesuprantamos gamtos ar antgamtinės jėgos priskiriamos velnio veiklos sferai. Taip velnias įsivyrąja sakmių siužetuose, kuriuose anksčiau yra veikę milžinai, vaiduokliai, gamtos dvasios ar kitokios mitinės būtybės.

Gyvuiliams kenkia ir laumės. Apie jas šiame krašte tik toks siužetas ir užrašytas: laumė kerpa avims vilnas (BILPK 3696). Sakmėje duodamas šios mitinės būtybės portretas: „Kad, sako, tokia mažiukė bobukė ti kokia, palei avies. [Apšvietus žvake] avelės šoko, ir ji pragaišo“. Laumės vardas tarmėje 4-osios kirčiuotės: *laumė*.

Labai populiarūs šiame krašte yra burtininkai, vadinami *čerauninkais*, nors šiaip Lietuvoje, N. Vėliaus teigimu, sakmių apie burtininkus perpus mažiau negu apie raganas². Sakmėse teigiama, jog burtininkų būta ir apie pačius Dusmenis, ir Butrimonyse, Pivašiūnuose. Jų reikėję saugotis, nes supykdyti prikresdavę piktų pokštų. Buvę ir gerų burtininkų. Pavyzdžiui, toks burtininkas Pivašiūnuose atkerėjęs užburtus ponios Daugelienės arklius (BILPK 3669).

Nemažai pasakojama apie Butrimonių muzikantą ir burtininką *Partisoną*. Jis krėtęs itin išradingus pokštus: priversdavęs visą turgų verkti arba juoktis, atkabindavęs nuo vežimų arklius, padarydavęs, kad namuose neįmanoma būdavę tvirti (BILPK 3668), o susirengusius jį primušti vyrus priverkęs daužyti pliką žemę. Apsiginti nuo jo būdavę galima tik susukus kišenėje špygą. Apskritai sakmėse apie burtininkus netrūksta išradingumo, improvizacijos elementų, liaudiško humoro.

Ne vienas Dusmenų *čerauninkas* turėjęs burtų knygą – čia žymu slaviškojo burtininko vaizdinio („černoknyžniko“) įtaka³. „*Partisonas*“, pavyzdžiui, prieš mirtį mėginęs tą knygą perduoti kitam sakydamas: „jeigu iškentėsi ją laikyti, tai galėsi dirbt“. Pasakojama, jog tokias knygas reikią skaityti atbulai, o perskaičius į duris ima kažkas belsti ir reikalauti darbo (tiesiogiai apie burtininkų bendravimą su velniais užrašytose sakmėse neužsimenama). Atsikratyti burtų pavyksta tradiciškai: trobą pašlaksčius švęstu vandeniu, o knygą sudeginus.

Burtininkai laikomi gana archajiškais mitinėmis būtybėmis, todėl sakmių apie juos gausumas šiame krašte irgi rodo dar gyvą mitinę žmonių pasaulėjautą.

Ši pasaulėjauta lemia natūralų sakmės žanro gyvavimą. Akivaizdus jo požymis – tikėjimas sakmės tikroviškumu. Dauguma Dusmenų krašto sakmių siejama su konkrečiomis aplinkinėmis vietovėmis, pateikėjai dažniausiai tiksliai nurodo veiksmo vietą, veikėjų vardus ir kt.

Šio krašto gamta labai graži, anksčiau čia, matyt, būta ir kulto vietų. Tai liudytų vietovardžiai: Pakoplyčio kalnas, ežerai Šermė, Šermiukas, Švenčius.

Viena pateikėja – Jadvyga Krajeckienė iš Žydabrasčio kaimo – pati nurodė šių vardų ryšį su šventumu, šermenimis. Pasakojama prie Šermiuko ir Bedugnio ežerų vaidenusis. Iš Bedugnio išplaukdavusi „juoda merga“ ir viliodavusi vandenin. Velniukaraisty veisėsi velniai. O iš Išdagų miško niekas negalėdavęs malkų parsivežti – arkliai ten neidavę.

Tiesa, dalis pateikėjų sakmėmis jau nebetiki, laiko jas senovės pasakomis, o vienas kitas ir pajuokauja, kad „melioracija išbaidė velnius“. Vis dėlto pavyko rasti tokių pateikėjų, kurie nė kiek neabejojo sakmių tikrove. Ypač įsiminęs pateikėjas – Rapolas Budrevičius, vienkiemio prie Dusmenų gyventojas. Iš šio aklo 90 metų senuko per vieną vakarą užrašyta 14 ilgų, išsamių, meniškai papasakotų sakmių. Tai puikus pasakotojas, turintis gyvą kalbos jausmą, subtiliai jaučiantis žodį ir mokantis įtaigiai pinti pasakojimą. Sakmės sekė nesustodamas, vieną po kitos. Mitinės būtybės ir jų veikla, jo supratimu, visiškai realios: „yr kas tai, ciktai mes nematom“. Pateikėjas pripažino visada domėjęsis tokiais dalykais, mėgęs iš pažįstamų ką nepaprasto išsiklausinėti. Jo dėka susidarė reta, žanro gyvybę liudijanti proga stebėti, kaip gimsta sakmė. R. Budrevičius papasakojo tris istorijas apie netoli savo namų esančią daubą, kur kažkas žmones klaidinąs. Jam pačiam taip buvę. Ėjęs naktį namo iš talkos pas kaimyną, kelią gerai žinojęs ir staiga iš tos daubos nebegalėjęs išeiti: „aplinkui sienos kokios, nieko nemacyc“. Tik tai šuo ėmęs smarkiai loti, tai „ant šunies balso“ parėjęs. Pasakojimą sakme paverčia tik pasakotojo nuostata: jis ne šiaip pasiklydęs, o buvęs paklaidintas. Pora pažįstamų toje vietoje visą naktį praleidę, niekaip negalėdami kelio rasti. Užtat žmonės kalbą: „Neik, sako, pro Budrevičių, ba, sako, tavi velniai kap nukiš vėl ton klonin, tai tu ti ir galų gausi“.

Pateikėjas nuolat pabrėžia: „Man paciam tas prisijajo macyc, ir paciam užblūdzyc namiepi“, arba „susiedui“ tai buvę – „jis ir dar yra“; apie velnio jodytą arklį – „aš ir arklį tų atsimenu, aš važiauvau juo“. Sakmės veikėjas – tai kaimynas, motinos brolis, senelis, dėdė ar pan., tiksliai nurodoma ir dažniausiai netolima veiksmo vieta. Šitai pasiekama sakmės įtaigumo, sukuriama atitinkama psichologinė pasakojimo atmosfera, o tai būtinos šio žanro charakteristikos.

Dauguma Dusmenų sakmių pasektos gražia dzūkų tarpe. Ypač žaižaruoja R. Budrevičiaus kalba. Jis perpasakoja sakmių dialogus, ekspresyviai piešia veiksmą arba vėl smulkiai dėsto įvykio detales. Išlaikomos visos tarminės ypatybės, netgi gana archajiškos, pavyzdžiui, gyvai vartojami postpoziciniai vietininkai: *namiepi*, *namopi*, *Butrimonysna*, *Dusmenuose* ir t. t. Tarmiški, kaip minėta, yra ir mitinių būtybių vardai: *alčiukas*, *čėraunykas*, *laumė*.

Tokių pateikėjų kaip R. Budrevičius, be abejo, reta. Tačiau kol jų dar yra, tautosakos rinkimas nepraranda prasmės. Juk ne tik užrašoma vertingos medžiagos, bet ir susidaro proga patirti tikrąjį, natūralų tautosakos žanrų gyvavimą bei formavimąsi. Dusmenų kraštas šiuo atžvilgiu labai turtingas, išlaikęs nemažai tikros archaikos.

- ¹ *Balys J. Pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas // Tautosakos darbai. – K., 1936. – [T.] 2.*
- ² *Vėlius N. Mitinės lietuvių liaudies sakmių būtybės. – V., 1977. – P. 234.*
- ³ *Vėlius N. Tautosakinis personažas ir jo prototipas // Gervėčiai. – V., 1989. – P. 352.*

THE LEGENDS FROM DUSMENYS

LINA BALČIŪTĖ

Summary

Several expeditions were organized to Dusmenys of the Trakai district in 1988 and 1989 by the ethnographers of Vilnius university. Apart from various folklore, a sheaf (about 30) legends were then recorded, providing information on the existence of the genre type in the territory.

The recorded legends are all mythological while their artistic form witnesses a still alive mythical outlook of the people inhabiting the territory. The devil happens to be the most popular character of the legends. His popularity is revealed by the fact that he is blamed for even those wrongs done by someone unknown. Witches are usually the ones that harm cattle. Wizards are also popular in the area.

Informants were succeeded to be found who were completely fearless of the legend reality.